

MAGYAR NYELVŐR

139. ÉVF.

*

2015. JANUÁR–MÁRCIUS

*

1. SZÁM

Egy készülő magyar frazeológiai etimológiai szótár elé

1. A magyar frazémák eredetének kutatásáról. Aki szólások, közmondások, szállóigék (összefoglaló néven frazémák¹) gyűjtésével, rendszerezésével, elemzésével és lexikográfiai kodifikációjával foglalkozik, előbb-utóbb óhatatlanul és visszatérő módon szembesül a következő kérdéssel: ki, kinek, mikor és miért mondta először?

A frazémák etimológiai jellegű kutatásának más nyelvekhez hasonlóan a magyar nyelvben is jelentős hagyományai vannak. A Szirmay Antal (1804), Dugonics Antal (1820), Pelkó Péter (1864) nevével fémjelzett és inkább anekdotikus jellegű kezdetek után, a 19. és 20. században olyan híres kutatók foglalkoztak e kérdéssel, mint Tóth Béla (1895), Kertész Manó (1922), Csefkó Gyula (1930), Békés István (1968), O. Nagy Gábor (1957) vagy Hadrovics László (1995). Közülük is kiemelkedik O. Nagy Gábor, aki 1957-ben megjelent *Mi fán terem?* című, korszakalkotó, máig népszerű munkájával új, „mifántológia” néven ismertté vált nyelvészeti műfajt teremtett. 1973-ban tragikus hirtelenséggel bekövetkezett halála azonban megakadályozta abban, hogy kiteljesedjen szólásetimológiai munkássága, és elkészítse a *Mi fán terem?* folytatását, *Szólásról szólásra* címen tervezett nagyszabású és olvasmányos szólásmagyarázó könyvét.

A *Mi fán terem?* első kiadása a mutató tanúsága szerint 252 frazéma eredetéről adott magyarázatot. Később ezeket Kovalovszky Miklós további 28 eredetmagyarázattal bővítette ki O. Nagy Gábor különféle helyeken megjelent szólásmagyarázatai közül válogatva. Így a *Mi fán terem?* 2011-ben az Akkord Kiadónál megjelent és általam is használt 10. kiadása összességében már 280 magyar szólás, közmondás eredetét, művelődéstörténeti, képalkotó, szemléleti hátterét világítja meg olvasmányos stílusban, de tudományos korszerűséggel és rendszerességgel. Hasonló jellegű összefoglaló munka azóta sem született Magyarországon. Ennek oka valószínűleg a könyv már-már nyomasztóan ható lenyűgöző nagyszerűsége. Érthető tehát, hogy a *Magyar Nyelvőr*-ben és a *Magyar Nyelvben* megjelent szólásmagyarázó tanulmányokon túl eddig senki nem vállalkozott O. Nagy Gábor összegző munkájának folytatására, noha még szép számmal maradtak nyelvünkben megfejtendő, tisztázandó eredetű frazémák.

¹ Jelen tanulmánynak nem célja a frazéma tudományos igényű meghatározása, sem a frazématípusok osztályozása. E kérdéseket a hazai és a nemzetközi szakirodalom bőségesen tárgyalja (vö. pl. Tolnai 1910; Casares 1950; O. Nagy 1954; Juhász 1980; Voigt 1980; Burger et al. 2007; Forgács 2007).

Amióta csak a francia és a magyar nyelv frazémáival foglalkozom, a lexicográfiai kodifikáció és a nyelvészeti elemzések mellett bennem is újra meg újra felmerült a bevezető mondatban feltett kérdés a szólások, közmondások eredetével kapcsolatban. Így néhány éve magam is módszeresen kezdtem gyűjteni a magyar nyelv frazémáinak eredetéről szóló információkat. Ahogy haladtam előre e gyűjtésben, lassan körvonalazódott bennem egy új típusú magyar frazeológiai etimológiai szótár ötlete, amelyet az alábbiakban mutatok be röviden. A szótár tervezett címe: *Szólások, közmondások eredete. Frazeológiai etimológiai szótár* (a továbbiakban: FESz).

2. A szótár jellemzői. A készülő és a Tinta Könyvkiadónál várhatóan 2015 júniusában megjelenő munka célja, hogy O. Nagy Gábor szellemi hagyatékát összegezzék, megőrizze és folytassa, ugyanakkor azt – már csak az azóta eltelt idő és a kutatások fejlődése miatt is – több szempontból meg is haladja. Mindenekelőtt azonban szögezzük le, hogy az új mű műfaját tekintve szótár, annak sajátos jegyeivel.

2.1. A címszavak. Szótáramban a szócikkek a frazémák tipográfiai is kiemelt címszava (hívószava, vezérszava) köré szerveződnek, amelyek betűrendben követik egymást. A címszavak kiválasztása a következő alapelvek szerint történt.

2.1.1. Ha van főnév vagy főnevesült elem a kifejezésben, akkor ez utóbbi az első főnévi tag alatt szerepel. Például a *vki vkiért tűzbe teszi/tenné a kezét* szókapcsolat a TŰZ, a *Láttam én már karón varjút* pedig a KARÓ címszó alatt. A *sziszifuszi munka* típusú kifejezések esetében is így jártam el, vagyis a szólás a MUNKA címszó alatt található. Mivel azonban e szókapcsolattípus (vö. még *plátói szerelem, archimedesi pont*) művelődéstörténetileg súlyosabb alkotóelemei a *sziszifuszi, plátói, archimedesi* szavak, ezeknél az alkotóeleméknél utalok arra a címszóra, ahol a magyarázat megtalálható: SZISZIFUSZI: *sziszifuszi munka* ► MUNKA.

2.1.2. A szóláshasonlatok is a hasonlító szerkezet első névszói eleme (többnyire főneve) alatt találhatóak: *ordít, mint a fába szorult fűreg* (FA); *ártatlan, mint a ma született bárány* (BÁRÁNY).

2.1.3. A vezeték- és keresztnévet is tartalmazó kifejezések magyarázata többnyire a vezetéknevének megfelelő címszó alatt keresendő: *vkít nem a Tüdős Klára tervezett* (TÜDÖS). A *Szent János áldása/áldomása/pohara* típusú kifejezések a keresztnévnél (JÁNOS) vannak feltüntetve.

2.1.4. Az ismert idegen nyelvű kifejezések (*ab ovo, ceterum censeo, To be or not to be, that is the question* [Lenni vagy nem lenni, az itt a kérdés], *L'État c'est moi* [Az állam én vagyok] stb.) esetében az egyszerűség kedvéért egységesen az első szavukat tekintetem címszónak, és e szerint is soroltam be őket a betűrendbe. Eredetük magyarázatát azonban – különösen a szállóigék, közmondások esetében –

általában a közismert magyar megfelelőknél adom meg ezek címszavára utalva: *Cogito ergo sum*. ► GONDOLKODIK: *Gondolkodom, tehát vagyok*. A címszavak és az azoknak megfelelő frazémák idegen nyelven történő feltüntetését Erasmus találó megfogalmazása indokolta (Erasmus 2010: I, IX. 26): „...a legtöbb közmondásnak megvan az a sajátossága, hogy azt igényli: azon a nyelven csendüljön fel, amelyen megszületett; mivel ha idegen nyelvbe vándorolna át, sok elveszne a bájából” (Kovács Erzsébet fordítása).

2.1.5. Az utalások mindig a ► jellel történnek. *Keresd az asszonyt!* ► NŐ: *Keresd a nőt!*; *vki tücsköt-bogarat (össze)beszél* ► BOGÁR: *vkinek bogara van*.

2.1.6. A címszó alakváltozatai szögletes zárójelben állnak: GYEREK [GYERMEK]. Az azonos alakú címszavakat felső indexbe tett arab szám választja el egymástól: ÁLL¹ – ÁLL². A köztük lévő sorrend: névszó (főnév), ige, egyéb szófaj. A ritkább címszóalaknál utalás történik a gyakoribb alakra: DÜRGÉS ► DÖRGÉS.

2.2. A frazémák szótári alakja. A vizsgált frazémát az általános szótárírási gyakorlatnak megfelelően általában a lehető legsemlegesebb alakban adom meg. Ennek megfelelően az ige, hacsak nem más alakban rögzült, mindig egyes szám harmadik személyben szerepel. Mivel a szólásmondások, helyzetmondatok lényegükből fakadóan mikrodialógusok részei, nem mindig könnyű az egységes szótári alakjuk meghatározása. A leggyakrabban használatos alakok feltüntetésére törekedtem: *Ne igyál/igyunk előre a medve bőrére!*; *Orrod tőle fokhagymás*.

A szókapcsolaton belül kerek zárójelbe kerülnek a kifejezésbe illeszthető, de tetszés szerint el is hagyható elemek: *A (nemzetközi) helyzet fokozódik*. Ugyanazon címszóhoz tartozó több frazéma esetén ezeket a zárójeles alakokat a betűrend szempontjából nem vettem figyelembe. A frazémákban szereplő egyszerű szóváltozatokat virgula választja el egymástól, a szerkezeti változatok pedig szögletes zárójelbe kerültek: *rövidre/szorosra/kurtára [kemény kézzel] fogja a gyeplőt [kezeiben tartja a gyeplőt]*.

A frazémákban szereplő vonzatok kapcsán fontos hangsúlyozni ezek jelentőségét, mert hiányukban a kifejezések használata, mondatba illesztése – elsősorban persze a magyart mint idegen nyelvet tanulók számára – nem mindig egyértelmű. A tapasztalatok szerint azonban még a magyar anyanyelvűek hétköznapi beszédében is megfigyelhető bizonyos grammatikai „gyöngülés”, hevenyészetség, amely leginkább a téves vonzathasználatban nyilvánul meg. Az is említést érdemel, hogy több jelentés gyakran vonzatbeli eltéréssel párosul. Ezeket a frazémákhoz tartozó, a használat számára tehát fontos kiegészítő grammatikai elemeket csúcsos zárójelben a szokásos szótári rövidítésekkel jelöltem, és kezdő helyzetben a betűrend szempontjából szintén nem vettem figyelembe: <vkinek>, <vmitől>, <vmilyen> stb.).

A frazéma szótári alakja után ● jel vezet be a frazémára vonatkozó és zárójelben rövidítésekkel megadott kiegészítő pragmatikai információkat. Ezek a frazémák főbb típusaira – (sz) = szólás, (szh) = szóláshasonlat, (szm) = szólás-

mondás, szállóige, (km) = közmondás – vagy a semleges, köznyelvi használattól eltérő stílus- és használati kört jelző lexikai minősítésekre vonatkoznak: (biz) = bizalmas, (nép) = népies, (gúny) = gúnyos, (rég) = régies. A szótár „Rövidítések, jelek” című részében felsorolt és meghatározott lexikai minősítések kialakításában a forrásmunkák között megadott szótárakra támaszkodtam.

2.3. A jelentésmagyarázatok. A szócikk következő egysége egyenlőségjellel bevezetve a frazéma minél pontosabb, a használatára vonatkozó és értékelő mozzanatokat is tartalmazó metanyelvi értelmezése, jelentésmagyarázata. Ha egy-egy kifejezésnek több jelentése is van, ezeket a); b); c) stb. jelöléssel különítettem el. A jelentésmagyarázatok elsődleges forrása a *Magyar szólások, közmondások értelmező szótára fogalomköri mutatóval* című szótáram volt (Bárdosi 2012). Ha az adott frazéma nem szerepelt e szótárban, új definíciót alkottam, szükség esetén megbízható lexikográfiai források bevonásával.

Vannak azonban olyan esetek, amikor a frazéma és annak jelentése, parafrázisa közé nem lehet a szokásos módon – persze a szükséges jelentéstani többletek hangsúlyozásával – mintegy egyenlőségjelet tenni (mint például a *hűbelebalázs módjára* frazéma esetében, amelyet viszonylag egyszerűen meghatározhatunk az alábbi módon: 'elhamarkodottan, hebehurgyán, kellő megfontolás nélkül, a várható (kellemetlen) következményekkel nem számolva (tesz vmit)'. A *Kár a benzinnért!* típusú és a nemzetközi szakirodalomban pragmatikus helyzetmondatoknak, konvencionális szójárásoknak is nevezett frazémák, illetve az *Ember embernek farkasa* típusú közmondások azonban általában adott beszédhelyzetben, azzal kapcsolatos válaszként, annak értékeléseként hangzanak el, tehát mindig a beszélő álláspontját, a beszédhelyzetet tükrözik. Ilyen esetben a teljes metanyelvi értelmezés kapcsos { } zárójelbe kerül: *Kár a benzinnért!* {lebeszélés, leintés kifejezése: nem érdemes, nem éri meg a fáradságot, hiábavaló az igyekezet}; *Ember embernek farkasa* {az emberek ott ártnak egymásnak, ahol csak tudnak}.

2.4. Az eredetmagyarázatok. Amellett, hogy a szótárban részletes és megbízható információkat adok a benne szereplő frazémák alakjáról és jelentéséről, legfőbb célom az volt, hogy az O. Nagy Gábor által a múlt század ötvenes-hatvanas éveiben megalkotott „mifantológia” és 280 népszerű formában kidolgozott eredetmagyarázat (O. Nagy [1957] 2011¹⁰) legjobb hagyományát folytassam. Ezt mindig szem előtt tartva kívántam körültekintő mikrofilológiai vizsgálatok alapján leírni azon frazémák keletkezésének, kialakulásának izgalmas nyelvi, művelődéstörténeti, történelmi, irodalmi, néprajzi, interkulturális körülményeit, amelyeknek átvitt értelme adott esetben jól ismert a nyelvhasználók előtt, de a kifejezést alkotó szavak eredeti jelentéséből mégsem tudják a metaforikus értelmet levezetni, és így a frazéma eredete is homályban marad előttük. A szótárban található 1800 eredetmagyarazattal tehát azoknak a nyelv iránt érdeklődőknek a kíváncsiságát igyekeztem kielégíteni, akik „nyelvünk virágaival” (O. Nagy [1957] 2011¹⁰: 11) kapcsolatban nagyon gyakran teszik fel az ismert kérdéseket: ki, kinek, mikor és miért mondta először? A motivált, belátható eredettel bíró frazémákat (*töri a fejét; fehér, mint a fal*) szótáram nem vizsgálja. Az eredetmagyarázatok nagy része

a felhasznált magyar és nemzetközi szakirodalom alapján megoldottnak tekinthető. Itt elsősorban a közös európai kultúrkincsből (Biblia, mitológia, történelem, irodalom) vagy a mindennapos megfigyelésekből származó frazémákra kell gondolni. Természetesen olyan frazémák is vannak szép számmal nyelvünkben, amelyeknek még koránt sincs megnyugtató, végleges megfejtése, mert ezek gyakran olyan, mára már teljesen elhomályosult szemléletet, képet tükröznek, amely csak különféle feltevések megfogalmazását teszi lehetővé (pl. *áprilist járat vkivel; [az] ebek harmincadjára kerül/jut; [az] ebek harmincadján van; Egyszer volt Budán kutyavásár* stb.). Ezeket a frazémákat így bizonytalan, tisztázatlan eredetűnek minősítettem, de igyekeztem az egymástól rombusz (◊) jellel elválasztott különféle véleményeket egymással szembeállítani, közülük a legvalószínűbbet kiemelni és lehetőség szerint saját álláspontomat is megfogalmazni.

Az eredetmagyarázatokban hivatkozott műcímek dőlt betűvel vannak kiemelve. Idegen nyelvű művek esetében az idegen nyelvű cím után szögletes zárójelben áll annak magyar változata. Az idézetek hasonló módon szerepelnek: előbb az idegen nyelvű szöveg normál betűtípussal idézőjelek között, majd szögletes zárójelben annak magyar fordítása a fordító feltüntetésével. Az idézetekben a kiemelendő szót, frazémát dőlt betűvel jelzem.

2.5. A frazémák idegen nyelvű megfelelői. A frazémák és azok eredetmagyarázatainak szótárszerű elrendezésén túl a szótár másik jelentős újítása, hogy ahol a frazémák alkotóelemeinek, a bennük felhasznált képeknek, valamint a jelentéseknek azonossága vagy nagyfokú hasonlósága azt lehetővé tette, természetesen a teljességre való törekvés nélkül és megbízható írott források alapján, érdekességként feltünteti a frazémák gyakoribb – elsősorban európai – idegen nyelvi megfelelőit is. A leggyakrabban idézett nyelvek között az angol, a francia, a német, a spanyol, az olasz, az orosz, a lengyel említhető, de vannak példák a dánból, a hollandból, a horvátból, a csehéből, a szlovákból, a svédből, a latinból, sőt a törökből is. Ezt az idegen nyelvek iránt érdeklődők figyelmére számot tartó információcsokrot a ♦ jel vezeti be. Az egyes nyelvek rövidítése a szótár „Rövidítések, jelek” részében található. A különböző idegen nyelvi megfelelőket a | jel (virgula) választja el egymástól.

2.6. Ikonográfia. A frazémák gyakran jelennek meg különböző művészeti alkotásokon, elsősorban festményeken, szobrokon. Ennek egyik legismertebb példája id. Pieter Bruegel *Flamand közmondások* című festménye 1559-ből. Az ilyen jellegű fontosabb kultúrtörténeti információkat (alkotó neve, mű címe, keletkezési dátuma, lelőhelye) ≍ jellel bevezetve, esetenként a szócikk külön részében adtam meg. A bibliai eredetű *damaszkuszi út* frazémával kapcsolatban például ez az ikonográfiai utalás így néz ki: ≍ Albrecht Dürer: *Saul megtérése*, 1494–1495 (Drezda, Kupferstichkabinett).

2.7. Az egyes szócikkekhez tartozó bibliográfiai hivatkozások. Minden szócikket a benne szereplő eredetmagyarázathoz felhasznált művek betűrendben megadott bibliográfiai adatainak felsorolása zárja. A gyakran idézett írott források

a hivatkozott oldalszámok megadásával rövidítve szerepelnek (pl.: ONG: 202–3 vagy TESz, II: 457). Az egyéb felhasznált források azonosítására a szokásos tudományos hivatkozási módot alkalmaztam. Például: Balázsi, MNy. 100 (2004): 298–313. Az elektronikus forrásoknál a hivatkozás a letöltött honlap címére történik a letöltés időpontjának megjelölésével. Például: Magyar Elektronikus Könyvtár – <http://mek.oszk.hu/> (2014. 05. 19.). A részletes bibliográfiai adatokat a szótár végén lévő „Felhasznált források” című fejezet tartalmazza, amely több mint 500 tételt foglal magában.

2.8. A mutatók. A szótári rész utáni függelék a következőket tartalmazza.

2.8.1. Felhasznált források. A szótárt az összes felhasznált forrás (több mint 500 tétel) részletes jegyzéke zárja. Ez két részből áll: a) a rövidítve gyakran idézett írott és elektronikus források jegyzéke, b) az egyéb írott és elektronikus források jegyzéke, amely tartalmazza az előzőt is.

2.8.2. Névmutató. A névmutató azokat a személynevekkel és földrajzi nevekkel kapcsolatos fontosabb információkat tartalmazza (életrajzi évszámok, tevékenységi kör stb.), amelyeknek a szólásmagyarázatokban történő ismételt megadása felettébb helypazarló és zavaró megoldás lett volna. Az életrajzi évszámok előtti kérdőjel a dátumokkal kapcsolatos és a lexikonokban is meglévő bizonytalanságot jelzi.

2.8.3. A szótárban előforduló szólások, szólásmondások, szállóigék, közmondások mutatója az első alkotóelemük szerinti betűrendben. E mutató a szótári részben előforduló összes szólást, szólásmondást, szállóigét, közmondást tartalmazza azok első alkotóeleme szerinti betűrendes elrendezésben és utalással arra a címszóra, amely alatt az adott frazéma szerepel.

2.8.4. A szólások, szólásmondások, szállóigék, közmondások mutatója eredetük szerint. E mutató azoknak nyújt segítséget, akik arra vonatkozólag szeretnének átfogó képet kapni, hogy a vizsgált frazémák eredete milyen területekre vezethető vissza, illetve egy-egy területről mely frazémák származnak. A frazémák eredetük szerinti tematikus besorolása többnyire egyértelmű (általános megfigyelés, Biblia, görög–római mitológia, irodalom, népszokás, sport, történelem, vándorfrazéma stb.). Egy-egy frazéma azonban esetenként több témakörben is szerepelhet, különösen akkor, ha az eredetmagyarázatot illetően még nincs véglegesen kialakult álláspont. Ilyen például a *kenyértörésre viszi a dolgot* kifejezés esete, amelynek forrása egyes vélemények szerint a vallás, hitvilág, mások viszont úgy gondolják, hogy népszokásból származik. A mutató adott témakörébe tartozó frazémák az első szavuk szerinti betűrendben követik egymást. A vonatkozó részletes magyarázatok a vastagon kiemelt, utalt szónál találhatók a szótári részben.

2.8.5. Bibliai mutató. A szólásmagyarázatokban előforduló bibliai helyeket az alábbi fordítás szerint közlöm: *Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján.*

A Káldi-féle szentírásfordítás nyelvében megújítva, javítva a Neovulgáta alapján. Budapest. Szent Jeromos Bibliatársulat. 1997. (<http://szentiras.hu/KNB>). A bibliai mutató a Károli-biblia (1590) és a Káldi-biblia (1626) helyeinek és rövidítéseinek táblázatos megfeleltetését tartalmazza.

2.9. Mutatványok a készülő szótárból. Az első mutatvány több szócikk alapján illusztrálja a fentiekben részletezett szótárszerkesztési elveket. A második mutatvány a szólások, szólásmondások, szállóigék, közmondások eredetük szerinti mutatójából közöl egy részletet. A mutatványok a szótár kéziratának formáját reprodukálják.

Mutatvány a FESz szótári részéből

B E S Z É D

hegyi beszéd • (sz), (biz), (gúny)

= (kínos, unalmas) erkölcsi prédikáció, intelleum, megrovás

☞ A Bibliából származó kifejezés. Eredetileg Jézus legnagyobb, a keresztény katekézis szellemét tükröző, „Boldogok a lélekben* szegények, mert övék a mennyek országa” kezdetű és a boldogságról szóló beszéde (Mt 5:3–11; Lk 6:20–49). A magyarban manapság főleg átvitt értelemben használják a kissé unalmas erkölcsi prédikáció jellemzésére.

☞ Fra Angelico: *A hegyi beszéd*, 1440–1452 (Firenze, Museo di San Marco).

📖 BV; CsK: 129.

[...]

F Ű

<vki> **a fű növését is hallja** • (sz)

= a) (tréf) tökéletes hallása van; b) (rég), (gúny) sokat tud, igen bölcs

☞ Feltehetőleg német eredetű kifejezés (*das Gras wachsen hören*), ami tükörfordítás-ként kerülhetett nyelvünkbe. Heinrich Bebel *Proverbia Germanica collecta atque in Latinum traducta* (1508) című művében már szerepel 85-ös sorszámmal és a latin *Ille audit gramina crescere* megfelelővel. A szólás szemléleti hátterét azonban megtaláljuk már a skandináv mitológiában, ahol Heimdallról, az ég istenéről azt tartották, hogy hallása oly csodálatos volt, hogy még a fű sarjadását és a juhokon a gyapjú növését is hallotta.

◆ NÉM. *das Gras wachsen hören*

📖 Bebel, 1879: 235–236; BG: 107; RL: 57; SzF: 232.

<vki> **(a) fűbe harap** • (sz)

= a) (harcban, gyilkosság által) meghal; b) vereséget szenved

☞ A szólás eredete meglehetősen bizonytalan. ♦ Legvalószínűbbnek az a magyarázat látszik, amely az átvitt jelentés konkrét mögöttes képeként a megsebzett és földre zuhant harcos haláltusájára utal, amint az tehetetlen fájdalomában mindazt görcsösen harapja, rágja, amit csak a szájával éppen elér (föld, homok, por, fű). Ezt támasztja alá, hogy az európai irodalom legrégebb alkotásaitól kezdve megtaláljuk ezt a képet

különböző változatokban. Homérosz *Íliászában* például így ír (II, 417–418): „...kö-rülötte a síkon / porba zuhant sok harcostársa *harapja a földet*” – Devecseri Gábor fordítása. Vergilius *Aeneis* című művében ezt olvashatjuk (XI, 668): „Eunaeum Clytio primum patre, cuius apertum / adversi longa transverberat abiete pectus. / sanguinis ille vomens rivos cadit atque cruentam / mandit humum moriensque suo se in vulnere versat.” [Hát legelőször is Eunaeus, Clytius fia halt meg, / hosszu fenyőgerelyed belevágtad nyílt kebelébe; / az lezuhan, hány vérpatakot, *mardossa a mocskos / Földet* s ott fetreng önnön vérében, aléltan” – Lakatos István fordítása]. Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* (1651) című verses eposzában a törökverő Farkasics Péter vitézkedését így jellemzi (3. ének, 101): „Másfelől Farkasics, mint sivó oroszlány, / Pogány török testet magas halomban hány; / Megholt őmiatta Durlik aga, Rézmán / Bassa kihája is *fekszik földet rágván*.” De Vörösmarty Mihály is hasonló módon jeleníti meg egyik hőse haldoklását *Zalán futása* (1825) című eposzában (3. ének): „Cifra Lemök leesik, *s földet rág* kínos ajakkal.” Petőfi Sándor *Kun László krónikája* (1848) című versében pedig így ír Ottokárról: „A cseheknek nagy királya ott a / Csatatéren a *fűbe harapott*.” Végül idézzünk egy magyar népmeséből is: „Összetűztek, és nem sok idő telt el bele, hogy a sárkánykirály a *porba harapott*.” ♦ Egyes szoláskutatók szerint a kifejezés egy középkori szokással, hiedelemmel is összefügghet. Régen, a haldoklónak olykor egy darab földet adtak a szájába, ha nem találtak papot, aki ostyával megáldoztathatta volna. A földet ritkábban fű is helyettesíthette. ♦ Mások szerint bizonyos népek egykori szokásának emléke él a szólásban: a germánoknál vagy a szlávoknál egyes alkalmakkor a kézbe vagy szájba vett fűszálakat a megadás jeleként értelmezték. A *fűbe harap* így azt jelenthette, hogy a harcoss elismeri, nem tudja folytatni a küzdelmet, és ennek elismeréseképpen füvet vesz a szájába. Ebből a szokásból a *földet rág*, *porba harap* kifejezésekkel való keveredés eredményeként alakulhatott ki a szólás mai jelentése. – A bizonytalan eredetmagyarázat ellenére a szólás és a mögöttes szemléleti háttér több európai nyelvben is megtalálható. Érdekes különbség azonban, hogy míg az a halál kifejezésére leginkább a germán nyelvekben rögzült (pl. ang. *to go to grass*, *to bite the dust*; dán *bide i graesset*; ném. *ins Gras beissen*; holl. *in het zand bijten*), az újlatin nyelvekben (fr. *mordre la poussière*, ol. *mordere la polvere/terra [il terreno]*, sp. *morder la tierra [el polvo]*) mára csak a 'harcban földre kerül > vereséget szenved' jelentésekben használatos.

📖 DU1: 30; FT1: 212; Homérosz, 2001: 35; ONG: 143–145; Petőfi, 1966, II: 382; RL: 577–580; SzÁ: 463; Vergilius, 1984: 370; Vörösmarty, 1985: 57; Zrínyi, 2003: 60.

<vki> **fűnek-fának adós/tartozik** • (sz)

= nagyon sok embernek tartozik pénzzel

☞ Több olyan szólásunk van még, amelyben a ragos alakban használt *fű-fa* szónak 'mindenki, bárki', illetve 'minden, bármi' jelentése van: *fűbe-fába kapaszkodik* (, mint a vízbefúló), *fűben-fában (van) az orvosság*, *fűhöz-fához fordul*, *fűnek-fának elmond vmit*, *fűt-fát ígér vkinek*, *fűt-fát megmozgat*, *fűt-fát összehord*. A *fű-fa* összetétel, akárcsak a *boldog-boldogtalan*, az *apraja-nagyja* vagy az *égre-földre* úgy jelöl valamilyen fogalmat, hogy az adott jelenség két végpontját nevezi meg. A *fű-fa* a növények két szélső határát jelképezi: a fű a legkisebb, a fa pedig a legnagyobb növény. A két határérték közötti fogalom – vagyis a növények összessége – a nyelv fejlődése során azután lassan a 'minden, mindenki' fogalmáig tágult, bővült. O. Nagy Gábor és A. Molnár Ferenc fenti véleményét csak részben osztva, Bernáth Béla szerint elképzelhető, hogy az idézett szólások egyikében-másikában (pl. *fűnek-fának panaszkodik*, *fűben-fában az orvosság*) a fű és a fa eredetileg bizonyos varázserők

hordozójaként is szerepelhetett, amelyekhez ősi, babonás szokásból fordulni szoktak az emberek.

📖 A. Molnár, Nyr. 99 (1975): 474–479; Bernáth, Nyr. 99 (1975c): 229–230; ONG: 145–146; TESZ, I: 998.

[...]

QUOD

Quod licet Iovi, non licet bovi. ► JUPITER: *Amit szabad Jupiternek, nem szabad (azt) az ökörnek [a kisökörnek].*

[...]

ÖSSZEKÖTTETÉS

szocialista összeköttetés • (sz)

= protekció, kapcsolati rendszer

🌀 A szókapcsolat a Kádár-rezsimben, *a legvidámabb barakk** éveiben országszerte elterjedt fogalom volt. A gyakorlatban annyit jelentett, hogy akinek a hatalom felső régióiban, az MSZMP vezető köreiben ismeretsége volt, netalán rokonai szálok fűzték a hatalom birtokosaihoz, az előtt minden ajtó nyitva állt. A protekciót kérők hiánycikk beszerzése, kedvezőbb feltételek, előnyök megszerzése vagy a törvényes lehetőségek megkerülése végett vették igénybe ezt a módszert (vö. *K*-vonal*). Az ellenszolgáltatás nem elsősorban pénz volt, hanem valamilyen viszonzószívesség. A szocialista összeköttetés rendszere nem csupán a magánszférában létezett. Kiterjedt az egész államosított társadalomra. A módszer, úgy tűnik, túlélte a Kádár-rendszert, különböző változatai ma is tapasztalhatók.

📖 BL: 222–223.

[...]

VULKÁN

<vki> **vulkánon [a vulkán tetején] táncol • (sz), (vál)**

= nem törődve a bármely percben bekövetkező veszéllyel, esztelen könnyelműséggel él

🌀 A szólás francia eredetű. Leginkább Narcisse Achille de Salvandy gróf, politikus, történetíró nevéhez szokták kapcsolni, aki az 1830. május 31-én a nápolyi király tiszteletére adott bálon, a júliusi forradalom előestéjén, ezzel a Nápoly és a Vezúv vulkán közelségére utaló képes kifejezéssel jellemezte az orléans-i hercegnek az akkori pattanásig feszült francia politikai helyzetet, és jósolta meg a Bourbonok bukását: „Je venais de m’entretenir avec un des membres du cabinet des dangers de la lutte engagée par l’autorité royale. « Nous ne reculerons pas d’une semelle, » m’avait-il dit [...]. « Eh bien ! lui répondis-je, le roi et vous reculerez d’une frontière. » [...] Ce fut peu après que, passant près de Mgr le duc d’Orléans qui recevait de nombreux compliments sur les magnificences de sa fête, je lui adressai ce mot que les feuilles répèterent le lendemain. – « C’est une fête toute napolitaine, monseigneur ; nous dansons sur un volcan. »” [A kabinet egyik tagjával a király által indított küzdelem veszélyeiről beszélgettem. „Egy tapodtat sem hátrálunk” – mondta nekem. [...] „Nos, válaszoltam, akkor majd a király és Ön egy országhatárnyit fognak hátrálni.” [...] Nemsokkal ezután, amikor elhaladtam az orléans-i herceg mellett, aki az ünnepségnek pompáját dicsérő számtalan gratulációt fogadta, e szavakkal fordultam hozzá (szavaimat a másnapi lapok ismertették): „Igazi nápolyi ünnep ez, Kegyelmes uram,

vulkánon táncolunk.” Valójában a kifejezést Salvandy előtt már többen is használták. Robespierre 1794. július 26-án elhangzott beszédében például ezt olvassuk: „Pourquoi ceux qui, avant-hier, vous prédisaient tant d’affreux orages, ne voyaient-ils plus hier que des nuages légers ? Pourquoi ceux qui vous disaient naguère: Je vous déclare que nous *marchons sur des volcans*, croient-ils ne marcher aujourd’hui que sur des roses ?” [Akik tegnap előtt oly sok szörnyű vihart jósoltak, vajon tegnap miért csak könnyed felhőket látták már? Akik egykor kijelentették, hogy vulkánon lépkedünk, vajon ma úgy gondolják, hogy rózsákon járnak?] Napóleon pedig egy a népképviselőkhöz intézett 1799. november 9-i beszédében élt e fordulattal. Ez utóbbit idézi a francia író, Eugène Sue vagy a történész François Mignet is: „Représentants du peuple, [...] vous n’êtes point dans des circonstances ordinaires ; vous êtes sur un *volcan*.” [Ti, a nép képviselői, nem mindennapi körülmények között, hanem egy vulkánon vagytok.] A kifejezéssel kapcsolatban említjük meg a 19. századi párizsi burzsoázia Henry Monnier által megalkotott tipikus karikatúraszzerű alakját, Joseph Prudhomme-ot is, akinek révén vált ismertté a következő képzavaros metafora is: *Le char de l’état navigue sur un volcan* [Az állam szekere egy vulkánon hajózik]. – Hasonló jelentéstartalommal rendelkezik a *borotvaélen* táncol* szólásunk.

◆ ANG. sit on / dance over a volcano | FR. danser sur un volcan | NÉM. ein Tanz auf dem Vulkan | OL. dormire su/sopra un vulcano | OR. живёт как на вулкане | SP. estar sobre un volcán

📖 BG: 254; DU: 676; DU1: 149–150; FT1: 811; Laponneraye, 1840:721; Mignet, 18274, 2, XIII: 265; RCh: 920; RL: 1599; Salvandy, 1831, I: 398; SzF: 202; Sue, 1849–1857: XVI: 267; TB1: 167; TII: 156; ZZR: 564.

[...]

ZÖLD

<vmi> **ugyanaz (, csak) zöldben • (sz), (biz)**

= szinte semmi különbség (nincs)

👉 A kifejezés eredete feltehetőleg az autógyártás hőskorában keresendő. Az akkor még önálló német Opel autóiipari cég 1924-ben dobta piacra a strapabíró, olcsó és megbízható Opel 4 PS modelljét, amelyet zöld színe miatt a köznyelv csak „levelibéka” (*Laubfrosch*) néven emlegetett. Ez volt az első olyan Németországban gyártott modell, amely a Ford által Amerikában már alkalmazott futószalagos nagy sorozatú gyártásban készült. Több változatban készült ugyan, de mind csak az említett zöld színben, ami megfelelt az amerikai autóiipari cég vezetője filozófiájának. Henry Ford szellemes megfogalmazása szerint a vevő egyetlen megszorítással bármilyen színben megvásárolhatja Ford modelljét. A megszorítás pedig így hangzott: a színe legyen fekete. Az Opel 4 PS azonban kísértetiesen hasonlított a francia André Citroën citromsárga színben forgalmazott 5CV modelljére, vagyis szinte ugyanaz az autó volt csak zöldben. A szólás ismert változata még az *ugyanaz (, csak) pepitában** kifejezés is.

◆ NÉM. dasselbe in Grün

📖 RORORO, I: 75–76.

Mutatvány a FESz szólások, szólásmondások, szállóigék, közmondások eredetük szerint című mutatójából

[...]

IRODALOM

ADY ENDRE

a holnap hőse ► Holnap
a megszépítő messzeség ► **Messzeség**
föl-földobott kő ► **Kő**
Mi urunk: a pénz. ► **Úr**
Négy-öt magyar összehajol. ► **Magyar**
Nekünk Mohács kell. ► **Mohács**
se(m) utódja, se(m) boldog őse, se(m)
rokona, se(m) ismerőse vkinek
► **Utód**

új időknek új dalai ► **Idő**

ALBEE, EDWARD

Nem félünk a farkastól! ► **Farkas**

ALKAIOSZ

Borban az igazság. ► **Bor**
Gyermek, részeg, bolond mondják
az igazat. ► **Bor**: Borban az igazság.
In vino veritas. ► **Bor**: Borban az igazság.

ALLAINVAL, LÉONOR-JEAN-CHRISTIAN

a bőség zavara ► **Bőség**
l'embarras des richesses

► **Bőség**: a bőség zavara

ANDERSEN, HANS CHRISTIAN

A király meztelen! ► **Király**
rút kiskacsa ► **Kiskacsa**

ARANY JÁNOS

Akárki meglássa! ► **Meglát**
az istenadta nép ► **Nép**
Egy életem, egy halálom. ► **Élet**
Egy, csak egy legény van talpon
a vidéken... ► **Legény**
eleven/élő tilalomfa ► **Tilalomfa**
Fejére szól, ki szót emel! ► **Fej**
fülemüle per [fülemüle-per] ► **Fülemüle**
kevés a vágott dohánya vmihez
► **Dohány**
legény a gáton ► **Legény**
Lélek az ajtón se be, se ki! ► **Lélek**
leteszi a lantot ► **Lant**
Miért zúg a tömeg? (Kívánja eskümet?)
► **Tömeg**
minden, mi szem-szájnak ingere ► **Szem**

Mindenki gyanús (nekem), aki él!

► **Gyanús**

Repül a nehéz kő: ki tudja,
hol áll meg? ► **Kő**

Több is veszett Mohácsnál!

► **Mohács**

vérszagra gyűlnek vkik

► **Vérszag**

[...]

KERESKEDELEM

Amit a réven nyer, elveszti a vámon.

[Amit a vámon nyer, elveszti a réven.]

► **Vám**

egy gyékényen árul vkivel ► **Gyékény**
elmeget a sóhivatalba (vmivel)

► **Sóhivatal**

Ide nézz, törökméz! (Fele cukor, fele méz!)

► **János**: olcsó János

kihúzzák/kirántják a gyékényt

► **Gyékény**

olcsó János ► **János**

rájár a rúd vkire ► **Rúd**

Szabad a vásár! ► **Vásár**

uraságtól levett ► **Uraság**

Végeladás nincs maradás!

► **János**: olcsó János

[...]

KONYHA, SZAKÁCSMESTERSÉG

a sava-borsa vminek ► **Bors**: borsot tör
vkinek az orra alá

a szája íze (szerint) ► **Száj**
borsot tör vkinek az orra alá ► **Bors**

bő lére ereszt vmit ► **Lé**

érzi a sáfrányillatot ► **Sáfrányillat**

Hátra van még a feketelevés!

► **Feketelevés**

Hencidától Boncidáig folyt a sárga lé.

► **Hencida**

hosszú lére ereszt vmit ► **Lé**

Még csak most jön a feketelevés!

► **Feketelevés**

megérzi a sáfrányillatot ► **Sáfrányillat**
 megissza vminek a levét ► **Lé**
 minden lében kanál ► **Lé**
 nincs vkinek (az) ínyére vmi
 ► **Száj:** vkinek a szája íze szerint
 nincs sütnivalója ► **Sütnivaló**
 sülve-főve együtt van/jár vkivel
 ► **Sülve-Főve**
 tedd ki, hadd hűljön (ember/legény)
 ► **Kitesz**
 tornát reszel vkinek az orra alá
 ► **Bors:** borsot tör vkinek az orra alá
 Többe kerül a leves, mint a hús.
 ► **Lé:** megissza vminek a levét

[...]

LOVAGI ÉLET

felveszi a(z odadobott) kesztyűt ► **Kesztyű**
 kiüt a nyeregéből vkit ► **Nyereg**
 kosarad ad vkinek ► **Kosár**
 kosarat kap (vkitől) ► **Kosár**
 lándzsát tör vki, vmi mellett ► **Lándzsa**
 lovagias ügy ► **Ügy**
 magas lóra ül [magas lóról beszél vkivel]
 ► **Ló**
 nyílt sisakkal harcol/küzd ► **Sisak**
 odadobja a kesztyűt vkinek ► **Kesztyű**
 kesztyűt dob/vet vkinek az arcába
 [a lábaihoz] ► **Kesztyű**
 sorompóba áll/lép vkiért, vmiért
 ► **Sorompó**
 szint vall (vmiről) ► **Szín**

3. A magyar frazémakincs főbb forrásai. A kézirat adatainak elemzése alapján érdemes jelezni azt is, hogy melyek a magyar frazémakincs főbb forrásai. A szótárban található magyarázatok eredetét, forrását vizsgálva megállapítható, hogy a vizsgált frazémák a következő, betűrendben felsorolt 48 etimológiai tartományba sorolhatók:²

adoma, anekdota, mese (43 db, 3%); állatok (10 db, 1%); általános megfigyelés (139 db, 9%); babona, néphit (75 db, 5%); Biblia (209 db, 13%); bizonytalan eredetű (38 db, 2%); egészség, betegség, orvoslás (16 db, 1%); etnosztereotip klisé (4 db, 0%); eufemizmus (9 db, 1%); film (18 db, 1%); filozófia (19 db, 1%); foglalkozás, mesterség (24 db, 1%); görög–római mitológia (63 db, 4%); háború, harc, katonaság (32 db, 2%); halászat (6 db, 0%); hangutánzó-hangfestő szó (4 db, 0%); használati tárgy (9 db, 1%); hirdetés (2 db, 0%); időjárási szabály (5 db, 0%); igazságszolgáltatás, jog (43 db, 3%); ipar (4 db, 0%); irodalom (355 db, 22%); játék (23 db, 1%); jelentésmozzanat (136 db, 8%); jövevényfrazéma (87 db, 5%); kabarétréfa (9 db, 1%); kereskedelem (7 db, 0%); konyha, szakácsmesterség (10 db, 1%); közlekedés (9 db, 1%); legenda (8 db, 0%); lovagi élet (9 db, 1%); mezőgazdaság, paraszti élet (34 db, 2%); népszokás (41 db, 3%); ókori bölcsesség (88 db, 5%); oktatás (3 db, 0%); öltözet, öltözködés, divat (5 db, 0%); sport (33 db, 2%); szexualitás, erotika (6 db, 0%); szőlészet-borászat (3 db, 0%); tánc (3 db, 0%); technika (19 db, 1%); történelem (164 db, 10%); vadászat (18 db, 1%); vallás, hitvilág (63 db, 4%); vám, adó (3 db, 0%); vándorfrazéma (14 db, 1%); vicc (13 db, 1%); zene (29 db, 2%).

A zárójelben megadott számok azt jelzik, hogy a vizsgált frazémák közül hány darab és mekkora százalékos aránnyal tartozik az adott tartományba. Mivel tize-

² Az elemzések adatai a kézirat szerkesztésének 2014. szeptember 30-i állapotát tükrözik. Az azóta eltelt időszakban feldolgozott néhány újabb eredetmagyarázat a fenti statisztikákat érdemben nem változtatta meg.

desek nélküli kerekített értékekről van szó, a nulla ebben az esetben azt jelenti, hogy az adott területhez csak néhány (2–8 db) frazéma tartozik, ez pedig 0,12 és 0,49 közötti százalékos arányt jelentett. Egy frazéma elég gyakran két vagy akár több tartományba is besorolható. Ilyen például a *fűbe harap* frazéma esete, amelynek eredete meglehetősen bizonytalan, alapulhat általános megfigyelésen, de kialakulásában közrejátszhatott a babona, néphit is. *Az asszony ingatag* közmondás egyaránt szerepelhet az irodalom és a zene tartományban, a *vkivel elszívja a békepipát* szólás pedig James Fenimore Cooper vagy Karl May révén besorolható egyrészt az irodalom tartományba, de éppúgy felvehető a népszokás vagy a használati tárgy tartományba is.

A fenti halmazt a tartományok százalékos aránya szerint rendezve a következő eredményt kapjuk:

irodalom (355 db, 22%); Biblia (209 db, 13%); történelem (164 db, 10%); általános megfigyelés (139 db, 9%); jelentésmozzanat (136 db, 8%); ókori bölcsesség (88 db, 5%); jövevényfrazéma (87 db, 5%); babona, néphit (75 db, 5%); görög–római mitológia (63 db, 4%); vallás, hitvilág (63 db, 4%); adoma, anekdota, mese (43 db, 3%); igazságszolgáltatás, jog (43 db, 3%); népszokás (41 db, 3%); bizonytalan eredetű (38 db, 2%); mezőgazdaság, paraszti élet (34 db, 2%); sport (33 db, 2%); háború, harc, katonaság (32 db, 2%); zene (29 db, 2%); foglalkozás, mesterség (24 db, 1%); játék (23 db, 1%); filozófia (19 db, 1%); technika (19 db, 1%); film (18 db, 1%); vadászat (18 db, 1%); egészség, betegség, orvoslás (16 db, 1%); vándorfrazéma (14 db, 1%); vicc (13 db, 1%); állatok (10 db, 1%); konyha, szakácsmesterség (10 db, 1%); eufemizmus (9 db, 1%); használati tárgy (9 db, 1%); kabarétréfa (9 db, 1%); közlekedés (9 db, 1%); lovagi élet (9 db, 1%); legenda (8 db, 0%); kereskedelem (7 db, 0%); halászat (6 db, 0%); szexualitás, erotika (6 db, 0%); időjárás szabály (5 db, 0%); öltözet, öltözködés, divat (5 db, 0%); etnosztereotip klisé (4 db, 0%); hangutánzó-hangfestő szó (4 db, 0%); ipar (4 db, 0%); oktatás (3 db, 0%); szőlészet-borászat (3 db, 0%); tánc (3 db, 0%); vám, adó (3 db, 0%); hirdetés (2 db, 0%).

A lista első harmadában olyan tartományokat találunk, amelyek valójában nem okoznak meglepetést.

Ezeket kissé részletesebben elemezve megállapíthatjuk, hogy az **irodalom** [23%] (*állam az államban, béka-egér harc/háború, képzelt beteg, a délibábok hőse, elszabadult hajóágyú, a hamut is mamunak mondja, eljátszotta kisdéd játékait, fukar kezekkel mér, leteszi a lantot, borotvaélen táncol, otthagyt csapot-paport, vörös fonálként húzódik végig vmi vmin, füstbe megy vmi, Godot-ra várva, Borúra derű, A mór megtette kötelességét, a mór mehet, Helyes a bögés!, Hol van már a tavalyi hó?*), a **Biblia** [14%] (*elköltözött Ábrahám kebelébe, alfától az ómegáig, bukott angyal, bárányszőrbe bújt/öltözött farkas, Dávid és Góliát harca, disznók elé szórja a gyöngyöt, eget-földet megmozgat, golgotát jár, hamut hint/szór a fejére, Aki szelet vet, vihart arat, Nem tudja a jobb kéz, mit csinál a bal, Ez nekem [túl] magas!, Aki nincs ellenünk, [az] velünk van*), a **történelem** [11%] (*Canossát jár,*

a legvidámabb barakk, szürke eminenciás, nem enged a negyvennyolcból, búsul/ül, mint Marius Karthágó romjain, pápább akar lenni a pápánál, szárazon tartja a puskaport, sóval hinti be vminek a helyét, Etetni kell a juhót, ha nyírni akarjuk, Hannibál a kapuk előtt van!) dobogós helyezése előre megjósolható volt, és statisztikailag is alátámasztja például Elisabeth Piirainennek az európai frazeológiai univerzálékról folytatott kutatásait (Piirainen 2005). E vonatkozásban talán csak a **görög-római mitológia** [4%] (*árgus szemekkel figyel, kettévágja a gordiuszi csomót, herculesi munka, Szkülla és Kharübdisz [Scylla és Charybdis] között, kitalarítja Augiász istállóját, Angyal repül el a ház fölött*) kilencedik helye jelenthet némi kivételt, mert az például a francia nyelvben, kultúrában és oktatásban elfoglalt helyéhez képest nálunk kisebb mértékben van jelen.

A mindennapi élet **általános megfigyeléseinek** talaján létrejött frazémák [9%] (*az orránál fogva vezet vkit, a tyúkokkal fekszik le, beleharap a savanyú almába, kemény dió, Ami elromolhat, az el is romlik*) negyedik helyezése sem szorul különösebb magyarázatra.

A meglehetősen általános **jelentésmozzanat** elnevezésű tartományba olyan frazémák kerültek [9%] (*bagóért vesz vmit, cefetül érzi magát, leissza magát a sárga földig, írmagja sem marad, nyakló nélkül, fekvő nyolcas, A fene egye meg!, Közös lónak túros a háta*), amelyekben elsősorban valamilyen szemantikai változás (jelentésszűkülés, jelentésbővülés, szójáték stb.) magyarázza a szóban forgó frazéma kialakulását.

Az **ókori bölcsesség** tartomány [6%] (*Fejétől büzlik a hal, Ismétlés a tudás anyja, Lassan járj, tovább érsz*) viszonylag előkelő helyezése szintén az európai frazeológiai univerzálékról kialakult elméletet erősíti. A névtelen görög, latin bölcs mondások, szállóigék az antik kultúra máig tartó hatását mutatják.

A nyelvek közötti kölcsönzés, tükörfordítás nem csupán a szavak sajátja. Így nyelvünk frazémakincsét is több tucat idegen eredetű elem gazdagítja. A **jövevényfrazémák** [6%] túlnyomó többsége, mintegy kétharmada, a németből származik (*bakot lő, benne van a slamasztikában, disznaja van, vki, vmi felett pálcát tör, iszik, mint a kefekötő*), vagy német közvetítéssel került nyelvünkbe (*vkivel faséban van, Ez nekem smafu!*), de 4–5 esetben találunk példákat francia (*azsúrban van, ismeri a bontont*), angol (*indián nyár, Buknak/dőlnek/hullanak ki a csontvázak a szekrényből*) jövevényfrazémákra, sőt egy-egy esetben spanyol (*kék vér csörgedezik az ereiben*), szláv (*Hosszabb a péntek, mint a szombat*), török (*A kutya ugat, a karaván halad*), arab (*Ha a hegy nem megy Mohamedhez, Mohamed megy a hegyhez*), héber (*nagy behemót ember*) vagy akár maláj (*ámokfutást rendez*) eredetű frazémákra is. Ha a közvetítő nyelv nem volt egyértelműen azonosítható, a több nyelvben is többé-kevésbé azonos képpel megtalálható frazéma az úgynevezett **vándorfrazéma** tartományba sorolódott be.

A **babona, néphit** [5%] (*burokban született, vkit elönt az epe, fogához veri a garast, heten vannak, mint a gonoszok, minden hájjal megkent fickó, meg van kötve a keze, kígyót-békát kiált rá, Hátrakötöm a sarkadat!*) és a **vallás, hitvilág** [4%] (*áment mond vmire, kitér a hitéből, csak az imádság tart össze vmit, nem káptalan a feje, az ördög ügyvédje, Lassan a testtel!, Szegény az eklézsia!, ronda, mint a bűn*) tartományokba tartozó frazémák közös jellemzője, hogy ezek őrzik leginkább nyelvünk művelődéstörténeti emlékeit.

Az **adoma**, **anekdota**, **mese** [3%] (*lenyeli a békát, bevisz vkit a málnásba, előre iszik a medve bőrére, szegény tatár, Egyszer volt Budán kutyavásár*), az **igazságszolgáltatás**, **jog** [3%] (*akasztófa címere, megüti a bokáját, él a gyanúperrel, harapófogóval kell kihúzni belőle vmit, lakat van a száján, pálcát tör vki, vmi felett, pellengérré állít vkit, vmit, tűzbe teszi a kezét vkiért*) és a **népszokás** [3%] (*nem tesz ki vmit az ablakába, áprilist járat vkivel, faképnél hagy vkit, beköti vkinek a fejét, pümkösi királyság, kiteszi vkinek a szűrét, úgy bánik vkivel, mint a hímes tojással*) tartományok nagyjából egyforma, de még mindig nem lebecsülendő súlyt képviselnek nyelvünk frazémáinak kialakulásában.

A leggyakoribb tartományok elemzése után a többi, sorrendben csökkenő mennyiségű frazémát tartalmazó tartományt itt most esetenként csak egy-egy jellemző példával illusztrálom: bizonytalan eredetű (*az ebek harmincadjára kerül*); mezőgazdaság, paraszti élet (*kirúg a hámból*); sport (*kenterben ver vkit*); háború, harc, katonaság (*állja a sarat*); zene (*Vígan dudál a portugál*); foglalkozás, mesterség (*egy bordában szöttek vkit vkivel*); játék (*kivágja a rezet*); filozófia (*Buridán szamara*); technika (*leesik neki a húszfilléres*); film (*A helyzet fokozódik*); vadászat (*ismeri a dörögést*); egészség, betegség, orvoslás (*ráhúzza vkire a vizes lepedőt*); vándorfrazéma (*ágyúval lő verébre*); vicc (*Eszi, nem eszi, nem kap mást*); állatok (*vérszemet kap*); konyha, szakácsmesterség (*borsot tör vkinek az orra alá*); eufemizmus (*elment Földvára deszkát árulni*); használati tárgy (*összehúzza a bagariát*); kabarétréfa (*Nyomják Krahácsot*); közlekedés (*ahogy a csövön kifér*); lovagi élet (*felveszi a kesztyűt*); legenda (*bolygó hollandi*); kereskedelem (*Szabad a vásár!*); halászat (*kiveti a hálóját vkire*); szexualitás, erotika (*összeszűri a levet vkivel*); időjárási szabály (*Sándor, József, Benedek zsákban hozzák a meleget*); öltözet, öltözködés, divat (*nagy lábon él*); etnosztereotip klisé (*cigányútra megy vmi*); hangutánzó-hangfestő szó (*fittyet hány vkire, vmire*); ipar (*jár a keze/lába/szája, mint a motolla*); oktatás (*akadémiai negyedóra*); szőlészet-borászat (*Királyok bora, a borok királya*); tánc (*tojástáncot jár*); vám, adó (*rója az utcát*); hirdetés (*olcsó és nem ráz*).

4. Összegzés. A frazémák titokzatos és izgalmas világának mélyrehatóbb feltárását Julio Casares már 1950-ben sürgető, halaszthatatlan feladatnak tekintette, mivel nap mint nap a meg nem értés újabb és újabb akadályai ékelődnek közénk és e világ közé.³ A szólásetimológiák különösen körültekintő, aprólékos, sziszifuszi munkát igényelnek. Az eredetvizsgálatokat szokták olyan kirakós játékhoz is hasonlítani, amelynek csak minden tizedik elemét ismerjük, és amelynek rekonstruálása során nagyon kell ügyelnünk arra, hogy ne erőltessünk bele egy elemet olyan részbe, amelynek üresen kell maradnia.⁴ Ha e munka során Ariadné fonalaként felbukkan egy adat, egy nyom, amin elindulva kiegészíthetjük, esetleg a ho-

³ „Estamos ante un mundo misterioso [de los modismos] cuya exploración es urgente, apremiante, inaplazable; porque cada día que pasa van cayendo nuevos velos de incomprensión que se interponen entre nosotros y ese mundo” (Casares 1950: 241).

⁴ „Chaque locution est un puzzle dont nous ne possédons qu’une pièce sur dix et en essayant de le reconstruire on doit se garder de forcer les morceaux dans une échancrure destinée à rester vide” (Guiraud 1962: 108).

mályban maradt részeket megfejtve kirakhatjuk a puzzle minden elemét, akkor utólag már Vörösmartyval szólva elmondható: „Ez jó mulatság, férfi munka volt!”

SZAKIRODALOM

- Bárdosi Vilmos 2012. *Magyar szólások, közmondások értelmező szótára fogalomköri mutatóval*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. (Tinta Szótárak 2).
- Békés István [1968] 1977². *Napjaink szállóigéi 1–2*. Gondolat, Budapest.
- Burger, Harald et al. 2007. *Phraseologie. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. Mouton de Gruyter, Berlin. (Handbücher zur sprach- und kommunikationswissenschaft/Handbooks of Linguistics and Communication Science, 28.1–28.2).
- Casares, Julio 1950. *Introducción a la lexicografía moderna*. Aguirre, Madrid.
- Csefkó Gyula [1930] 2001. *Szállóigék, szólásmódok. Tanulmányok szóláskészletünk köréből*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Dugonics, András 1820. *Magyar példa beszédek és jeles mondások. Öszveszedte és megvilágosította Dugonics András*. Nyomtatott Grün Orbán' Betűivel 's Költségével, Szeged.
- Erasmus [1500] 2010. *Adagia*. Paris. – Felhasznált kiadás: *Les Adages d'Érasme, présentés par les Belles Lettres et le Groupe Renaissance Âge Classique* (GRAC – UMR 5037). 2010. <http://sites.univ-lyon2.fr/lesmondeshumanistes/2010/09/14/les-adages-derasme/> (2014. 12. 28.).
- Forgács Tamás 2007. *Bevezetés a frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 69).
- Guiraud, Pierre 1961. *Les locutions françaises*. P.U.F., Paris. (Que sais-je ? 903).
- Hadrovics László 1995. *Magyar frazeológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Juhász József 1980. A frazeológia mint nyelvészeti diszciplína. In: Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 79–97.
- Kertész Manó [1922] 1985. *Szókásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján. *A Káldi-féle szentírásfordítás nyelvében megújítva, javítva a Neovulgáta alapján*. 1997. Szent Jeromos Bibliatársulat, Budapest. <http://szentiras.hu/KNB> (2014. 12. 28.).
- O. Nagy Gábor 1954. Mi a szólás? *Magyar Nyelv*. 50: 110–126; 396–408.
- O. Nagy Gábor 2011¹⁰. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. Akkord Kiadó, Budapest. – Első kiadás: Gondolat Kiadó, Budapest, 1957.
- Pelkó Péter 1864. *Eredeti magyar közmondások és szójárások*. Nyomtatott Kovács Mihály betűivel, Rozsnyó.
- Piirainen, Elisabeth 2005. Europeanism, internationalism or something else? Proposal for a cross-linguistic and cross-cultural research project on widespread idioms in Europe and beyond. *Hermes. Journal of Linguistics* 35: 45–75.
- Szirmay Antal 1804. *Hungaria in parabolis, sive commentarii in adagia et dicteria Hungarorum*. Budae. – Magyar fordítás: Vietórisz József 2008. Szirmay Antal. *Magyarország szóképekben (Hungaria in parabolis)*. Kriterion Kiadó, Kolozsvár. (Téka).
- Tolnai Vilmos 1910. *A szólásokról. Adalék a szóláshasonlatok, szólásmódok és közmondások elméletéhez*. Budapest. (MNyTK. 12. sz. 3–57).
- Tóth Béla [1895] 1901². *Szájrul szájra. A magyarság szálló igéi*. Atheneum, Budapest.
- Voigt Vilmos 1980. A szólások általános elméletének kérdései. *Artes Populares* 6: 240–54.

Bárdosi Vilmos

egyetemi tanár

ELTE BTK Romanisztikai Intézet

Francia Tanszék

SUMMARY

Bárdosi, Vilmos

Preliminaries to a prospective Hungarian phraseological etymological dictionary

After a brief survey of the traditions of research in Hungary on the origin of sayings, proverbs, and adages, the paper introduces and exemplifies the principles of compilation of a Hungarian phraseological etymological dictionary under preparation, presents excerpts from the dictionary that will explain and discuss the origin of over 1600 phrasemes, and statistically analyses the linguistic, cultural-historical, historical, literary, ethnographic and intercultural sources of the phrasemes to be included in that dictionary.

Keywords: lexicography, phraseography, phraseology, etymology